

УДК 811.161.2'38

МЕТАФОРИЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ ХАТА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ ХХ СТ.**Кравець Л. В.**

У статті розглянуто особливості метафоризації концепту 'хата' в мові української поезії ХХ ст. Визначено концептуальні метафори з реципієнтною зоною 'хата', з'ясовано їх походження та схарактеризовано напрями розгортання в досліджуваних джерелах. Установлено й описано соціокультурні чинники, які впливали на процеси метафоризації.

Ключові слова: концептуальна метафора, художня метафора, динаміка концептуальної метафори, донорська зона, реципієнтна зона, мова української поезії.

В статье рассмотрены особенности метафоризации концепта 'дом' в языке украинской поэзии ХХ в. Определены концептуальные метафоры с реципиентной зоной 'дом', установлено их происхождение и охарактеризованы направления развертывания в исследуемых источниках. Установлены и описаны социокультурные факторы, влияющие на процессы метафоризации.

Ключевые слова: концептуальная метафора, художественная метафора, динамика концептуальной метафори, донорская зона, реципиентная зона, язык украинской поэзии.

The article studies the specific features of the metaphorization of the concept of 'cottage' in the language of 20th-century Ukrainian poetry. Conceptual metaphors with the target domain of 'cottage' have been determined, their genesis has been established and the directions of their unfolding in the sources under research have been described. Sociocultural factors impacting metaphorization processes have been established and delineated.

Key words: conceptual metaphor, artistic metaphor, conceptual metaphor dynamics, source domain, target domain, the language of Ukrainian poetry.

Концепт *хата* – один із ключових в українському поетичному мовомисленні. Сформований ще в дохристиянській культурі та об'єктивований у мові давньоукраїнських пам'яток, він здобув широку вербальну репрезентацію в українській літературі ХХ ст. Його соціокультурна важливість, особливості функціонування, інформаційний обсяг та реалізація в текстах різних епох стали предметом аналізу лінгвістів, літературознавців, філософів (І. М. Дзюба, М. М. Ільницький, А. К. Мойсієнко та ін.). У російському мовознавстві співвідносний концепт вивчали Я. С. Лур'є, В'яч. Вс. Іванов, В. М. Топоров, Ю. М. Лотман та ін. Численні дослідження висвітлюють різні аспекти цього явища, проте не розкривають специфіки його метафоричного розвитку. За Дж. Лакоффом і М. Джонсоном, концептуальну систему людини структурують і визначають значною мірою метафори [4, с. 27]. Відповідно вивчення особливостей метафоричного структурування концепту допомагає розкрити лінгвокогнітивні механізми породження змісту.

Мета цієї статті – виявлення закономірностей метафоризації концепту *хата* в українській поезії ХХ ст.

В українській культурі *хата* завжди була матеріальною і духовною основою сім'ї, своєрідним оберегом, який захищає людей не лише від негоди, а й від ворожих сил. Як своє, безпечне, культурне, таке, що охороняється богами, *хата*, *дім* у фольклорі протистоять "антидому", "лісовому дому", "дикому степу", тобто чужому, ворожому простору. "Пов'язані з цією опозицією архаїчні моделі свідомості, – зазначає Ю. М. Лотман, – виявляють велику стійкість і продуктивність у подальшій історії культури" [5, с. 313–314].

Українська художня література продовжила й розвинула фольклорну традицію мовно-поетичної об'єктивації концепту *хата* на основі міфологічного архетипу. У творах Г. Сковороди, Т. Шевченка, Лесі Українки та письменників ХХ ст. цей концепт помітно еволюціонував, набувши філософської глибини, багатовимірності та виразних етноментальних ознак. Діапазон його змісту, як показує аналіз української

літератури, досить широкий – від “рідної домівки” до “рідної землі”; Батьківщини, різномірні й оцінні складники. Розвиток концепту визначає переважно метафора, яка є також основою подальшої символізації змісту.

Так, естетично осмислений Т. Шевченком образ білої хати у вишневому садку поступово розгорнувся в узагальнений символ України. “Символічно означене слово, що стає таким на основі колективного досвіду поколінь, культурно-історичного, суспільного розвитку, здатне виконувати конститутивну, знакову функцію в комунікативному, мовно-образному світі, репрезентуючи не лише чільні загальнолюдські поняття, а й виразно характеристичні ознаки окремих націй, етносів”, – наголошує А. К. Мойсієнко [7, с. 15]. Текстові реалізації концепту *хата* засвідчують його художню динаміку не тільки в загальнолітературному масштабі, а й у межах творчості одного митця. За спостереженнями А. К. Мойсієнка, *хата* у текстах Т. Шевченка – амбівалентний образ, який, з одного боку, позначає тепло, родинність, злагоду, земний рай, а з іншого – людську долю, малість, убогість [8, с. 102–106]. Протилежні почуття (тепло, радість, гостинність і сум, журба, розлука) викликає також образ хати, створений О. Довженком у “Повісті полум’яних літ”: “Біла, з теплою солом’яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, архітектурна праматір пристановища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без “можна?” і без “увійдіть!”, житло просте, як добре слово, й законне, немовби створили його не людські руки, а сама природа, немовби зросло воно, як плід, серед зелені й квітів”.

У поетичних текстах ХХ ст. *хата* здебільшого поставала як джерело духовних, моральних сил, життєвий орієнтир людини. Наприклад, хата у вірші Б.-І. Антонича “Три перстені” мала таку красу і чаклунську силу, “що навіть здивований ранок спирається на селянський пліт, аби глянути на те диво” [3, с. 61]. Для В. Голобородька звичайна сільська хата – це “цілий невичерпний всесвіт з безліччю своїх світів і див, вмістилище закінченого циклу буття, де, як і всюди, можна знайти всі начала й кінці” [2, с. 14]. Глибинною основою таких уявлень українських митців був давній світогляд східних слов’ян, за яким хата – це своєрідна модель космосу. Як і навколишній світ, вона мала три частини: верхня співвідносна із небом; середня (власне житло) – це замкнутий світ, який захищає родину від злих сил та людей, від хвороб та нещастя; підвальна частина житла була пов’язана з душами померлих предків [1, с. 557]. Проте метафорична модель *космос, світ* → *хата* в мові української поезії ХХ ст. малопродуктивна, у поетичних текстах вона трапляється зрідка: *і хата – світ широкий, де в колисці // ще сплять нові Бояни й літописці* (А. Малишко).

Здебільшого хату зображували за аналогією до людини, що теж, на думку дослідників [6], відповідає архаїчним уявленням. Такі приклади наявні у поетичних текстах Б.-І. Антонича, М. Семенка, Є. Маланюка, А. Малишка, П. Воронька, Д. Павличка, Л. Костенко, І. Драча, В. Голобородька та ін. Основними донорськими зонами метафоричного осмислення *хати* були когнітивні структури субсфери *людський організм, а саме частини і органи тіла та фізіологічні процеси*. Зокрема, українські поети послідовно впродовж століття асоціювали вікна із очима: *туляться, хиляться один на один підновлені, // вузьенькі будиночки зеленого, жовтого, // синього кольору, // вдивляються один в одного віковими очима // в тісних коридорах-вуличках* (М. Семенко), *і жмурились вікнами наша хатина* (А. Малишко). Метафорична модель *вікно* → *око* у творчості деяких митців була деталізована, унаслідок чого з’явилися індивідуально-авторські метафори: *то лиш пашать, немов стожар, // вікон розширені зіниці, // що ними дивляться стоокі кам’яниці, // які занеслися до хмар* (Ю. Клен), *блакитні вії хата підніма* (Л. Костенко).

Із різними частинами тіла людини аналогізували й інші архітектурно-конструктивні елементи *хати, будинку*, проте чітка послідовність тут не простежується. Наприклад, стіни або їхні частини осмислювали і як ребра, бедра: *бездахі ребра й бедра стін // у сльотах листопаду* (Ю. Клен), *поміж ребрами хат, по дорогах // диким зіллям здіймається степ* (Є. Маланюк), *ребра колишнього дому* (Ю. Андрухович); і як руки, жмені: *в малій кімнаті стіни, наче руки, // тримають полохливу тишу в жмені* (Б.-І. Антонич); і як щокі: *на маленький будиночок, // що притулювся щокі до ялини, // випаде сніг* (В. Голобородько) тощо. Поети неоднаково метафоризували й

інші елементи хати: *ще губи кам'яні // дахів високих // пожадливу бузу татарську ссуть* (М. Драй-Хмара), *дахів похилих старовинні плечі* (Л. Костенко) та ін.

За аналогією до людини хату зображували як таку, що дивиться: *на подію дивилась підсліпла хатина // і, здається, нічого не розуміла* (А. Малишко); *всміхається: лиш чорними очима хитрих вікон // всміхнуться молодицями хати* (С. Маланюк), *Навіть наша вже продана хата // раптом стане не продана вся. // Усміхнеться веселими вікнами, // і відступить холодна зима* (Г. Чубач); *обнімає: обняла мене хатина вбога // сплетеними пальцями бервен* (Д. Павличко); *спить: сплять хати у нічних сорочках, // сплять повітки – стиляги в червоних* (І. Драч). У наведених прикладах, як і в більшості інших поетичних метафор, на реципієнтну зону спроектовано не одну, а кілька властивостей донорської зони, що забезпечило формування більш повного конкретно-чуттєвого образу. Так, у метафорі А. Малишка *хатина підсліпла* не тільки *дивиться*, а й *нічого не розуміє*, у Д. Павличка *хата обнімає пальцями бервен*, в І. Драча *хати*, як і люди, *сплять у нічних сорочках*. Ознака “бути в якомусь одязі” також структурує реципієнтну зону подібно до людини. Крім того, мовні знаки одягу часто передають дух часу, як, наприклад, слово *скафандр* у метафорі Л. Костенко: *старі хатки в солом'яних скафандрах* (Л. Костенко).

Розгорнуті антропоморфні метафори *хати* в мові української поезії ХХ ст. нечастотні. У них хату переважно аналогізовано із жінкою та спроектовано різні, але сумісні із реципієнтною зоною властивості донорської зони: *хати – як молодиці: в запасах червоних, // на шиях – з листя тютюнового намиста, // і кучері блискучі винограду // по голих плечах і по грудях в'ються* (Д. Павличко); *починається літо, // і наша хата сходить з підмурівка: // пов'язана золотом солом'яною хусткою, // з ясними очима // на білесенькому обличчі, // одягнена у зелену вишневу спідницю – // крокує дорогою у сонце, // що як велика музика // на досягнутому колоссі у полі* (В. Голобородько).

Метафоричну проекцію із донорської зони *жінка* на реципієнтну зону *хата* вмотивовують кілька чинників, основний серед яких – міфологічний. Хата утілює ідею священного простору, що розгортається навколо сімейного вогнища, хранителькою якого є жінка. У міфології хату вважали “жіночою” сферою існування Всесвіту, пристанищем Великої Богині-Матері. Ще одним мотиваційним чинником цієї метафоризації є асоціативна подібність образів жінки і хати, яка виявляється в охайності, привабливості, красі. Аналогізація хати із жінкою вмотивована також граматично: іменник *хата* має жіночий рід.

У мові української поезії ХХ ст. зафіксовано метафори, у яких *хату* аналогізовано також із чоловіком: *солом'яні брилі хати скидали, // і синій жаль світився в їх очах* (І. Драч). У наведених рядках мовний знак, який репрезентував би особу чоловічої статі, відсутній, але наявні мовні знаки чоловічого головного убору (*бріль*) та дії, які традиційно виконують чоловіки (*скидати брилі* (головний убір), складаючи шану комусь). Це дає підстави вважати, що хати осмислені поетом подібно до чоловіків. *Солом'яні брилі* в цьому випадку – це *дах*, а *очі* – *вікна*. За допомогою такої персоніфікації хат І. Драч нарощує виражально-зображальну силу метафори й передає в конкретно-чуттєвих образах почуття великого жалю.

Поет осмислював хату також як давньогрецький храм Парфенон, який вважається втіленням архітектурної досконалості: *стоять Парфенони солом'яно-русі, // синькою вмиті, джерельноводі*. У цій метафорі профільована не тільки краса українських хат, їхні етнічні ознаки, виражені метафоричними епітетами *солом'яно-русі, джерельноводі*, а й винятково важлива роль у житті народу і кожної людини, про що свідчить використання мовного знака *культової споруди* (*Парфенон*).

У мові української поезії ХХ ст. функціонують також метафори з реципієнтною зоною *дім*, які мають неоднакове емоційно-оцінне забарвлення. Наприклад, П. Воронько, прославляючи повоєнні досягнення радянського народу, аналогізував новий дім із юнаком у *виштитій білій сорочці*. Ця метафорична проекція вмотивована граматично-родовою належністю слова *дім*. Протилежного емоційно-оцінного забарвлення надав міським будинкам І. Драч, який зобразив їх в “Архітектурному диптиху” потворами: *зверхньо брідиться небо // з холодними зорями // над рахітами цегли, // заліза і скла. // Вони плачуть з потворності, // б'ють дверима себе у груди. // Аж на кахлянім лобі // виступає холодний піт*. Митець застосував морбіальні метафори з метою виразити негативну оцінку зображуваному.

Хату та житловий будинок у мові української поезії ХХ ст. зрідка аналогізували із *гніздом*, надаючи різного емоційно-оцінного забарвлення: *чорнобильці у гнізда свої прийдуть* (Б. Олійник), *житла – гнізда просмерділі* (Д. Павличко), *ну ж, обієрій і прихисти мене, // мій добрий дім, // гніздо моє земне* (І. Жиленко); або *вуликом*: *вілл вутлі вулики* (І. Калинець), *вулик нашої хати // солодкий* (І. Калинець). В основі цих метафор – традиційні асоціації, які актуалізуються і під час метафоризації міста: (про Чернігів) *Олегів мужніх прастаре кубло* (М. Зеров), *демографічні вулики гудуть* (Л. Костенко). В обох випадках профільовано місце проживання значної кількості людей.

Окремими реципієнтними зонами поставали різні архітектурно-конструктивні елементи будівлі. Найчастіше в полі зору митців перебували *вікна / вітрини*, які у більшості випадків аналогізовані з очима: *вітрини-очі* (А. Малишко), *і розтинають ніч невагому // квадратні очі віконних рам* (В. Симоненко). Їх також осмислювали безвідносно до будинку як живу істоту, виділяючи в ній очі: *вітрини витріщали переляканий зір* (М. Семенко), *вже вікна очі піднесли рожеві // на пацьорків, на Молочний Шлях* (В. Вовк), *схвильовано промовляє // вікно до краплин // врешті затуманює // свій зір // і заходить у спазмах* (І. Калинець). Крім того, вікна іноді зображували безокими, сліпими або такими, що спінуть, профілюючи в такий спосіб відсутність у них світла або шибок: *вже спінуть шибки у вікні* (Б. Лепкий), *безокі віконні провали* (Б. Олійник), *вікна твого дому безокі та безголови* (Д. Павличко), *вікна-сліпарі* (Д. Павличко).

Рідше в мові української поезії ХХ ст. реципієнтними зонами були дах: *ще губи кам'яні // дахів високих // пожадливу бузу татарську ссуть* (М. Драй-Хмара), *гриби дахів* (І. Калинець), *золоті птахи дахів* (В. Голобородько), *під крилом // оцього даху* (Ю. Андрухович), *поля дахів лежать, мов заповіт* (Ю. Андрухович); димар: *і чорні димарі розмалювали небо // пекельним змістом, // принадним лісом підкреслюють краєвид* (М. Семенко), *де димарів сигари // до неба розтягли розтулені вуста* (В. Сосюра); двері: *десь горталися вікна і двері, мов книги* (О. Забужко), *з розколин дверей // сочилось густе і душне світло* (О. Забужко); балкон: *чола балконів* (Б.-І. Антонич), *балкончиків причалені гондоли* (Л. Костенко), *без омели розсипаних балконів* (І. Драч), *слимаки дзвінких балконів // закрутились ажурово* (І. Калинець) та ін. Ці метафори сформовані переважно на основі індивідуально-авторських асоціацій і не мають аналогій у мові української поезії минулого століття.

Аналіз метафоризації концепту *хата* засвідчує його художню динаміку в мові української поезії ХХ ст. Найпродуктивнішою в досліджуваній період була аналогізація хати з людиною, основою якої є міфологічний архетип. За антропоморфним типом утворені й численні індивідуально-авторські метафори. Велика кількість метафор на позначення *хати*, їх семантичний обсяг та емоційно-оцінне забарвлення свідчать про виняткову важливість цієї реалії для українського етносу.

Література

1. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
2. Дзюба І. У дивосвіті рідної хати (Кілька слів про поета, який щойно починається) / І. Дзюба // Голобородько В. Летюче віконце : Вибрані поезії. – К. : Укр. письменник, 2005. – С. 5–19.
3. Ільницький М. На перехрестях віку : у 3 кн. / М. Ільницький. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. Кн. II. – 2008. – 703 с.
4. Лакофф Дж. Метафори, которими ми живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
5. Лотман Ю. М. Символические пространства / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Семиосфера. – СПб : Искусство – СПб, 2004. – С. 29–335.
6. Мойсеїв І. К. Храм української культури (філософія семіосфери) / І. Мойсеїв. – К., 1995. – 464 с.
7. Мойсієнко А. К. Мова як світ світів. Поетика текстових структур / А. К. Мойсієнко. – Умань : Софія, 2008. – 280 с.
8. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. – К. : Правда Ярославічів, 1997. – 200 с.